

ФЕНОМЕН БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА 2016

**ФЕНОМЕН
БІЛЬСЬКОГО
ГОРОДИЩА
2016**

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури
Полтавської облдержадміністрації
Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ»
Полтавської обласної ради

ФЕНОМЕН БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА 2016

**До 95-річчя від дня народження визначного українського археолога
професора Б. А. Шрамка (1921 — 2012)
та 110-річчя від початку археологічних досліджень
Більського городища**

Збірник наукових праць і матеріалів конференції

Київ-Полтава
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
2016

УДК 902/904 (063) (470.477)
ББК 63.4 (4 УКР.2/8)
Ф42

Друкється за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткознавства Національної Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (протокол № 6 від 7.06.2016 р.), планів роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації й Історико-культурного заповідника «Більськ» на 2016 р.

Редакційна колегія:

В. М. Вадімов, доктор архітектури, професор; **В. В. Вождаєнко**; **Г. Ю. Івакін**, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України; **І. І. Корост** (*відп. секретар*); **І. М. Кулагова**; **В. Ю. Мурзін**, доктор історичних наук, професор; **О. В. Симоненко**, доктор історичних наук; **С. А. Скорий**, доктор історичних наук, професор; **О. Б. Супруненко**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України (*відп. редактор*); **О. М. Титова**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України; **Г. І. Фасій**, начальник управління культури Полтавської обласної державної адміністрації (*голова редколегії*).

Рецензенти:

Н. О. Гаврилюк, доктор історичних наук;
О. О. Нестуля, доктор історичних наук, професор.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
поширення на джерело обов'язкове.*

Видавці щиро вдячні СТОВ «Скіф» (директор **О. В. Бовдир**)
за підтримку у виданні цієї книги.

Феномен Більського городища – 2016: До 95-річчя від дня народження визначного Ф42 українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: збірник наук. пр. і мат-лів конф. / Ред. кол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін. / ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». — К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. — 288 с., вкл., іл.

ISBN 978-966-8999-77-2

Вміщені наукові статті, публікації та матеріали доповідей третьої наукової конференції «Феномен Більського городища» (с-ще Котельва Полтавської обл.), присвяченої 95-річчю від дня народження визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчю від початку археологічних досліджень Більського городища. Розглядаються актуальні питання вивчення проблем раннього залізного віку на теренах Східної Європи та найбільш масштабної пам'ятки цієї доби в Україні та Європейській частині континенту — Більського городища.

Для археологів, істориків, краєзнавців, працівників музеїв, широкого загалу шанувальників стародавньої історії.

УДК 902/904 (063) (470.477)
ББК 63.4 (4 УКР.2/8)

© Автори статей і матеріалів, 2016
© Центр пам'яткознавства НАН
України і УТОПІК, 2016
© ЦОДПА, 2016
© ІКЗ «Більськ», 2016

ISBN 978-966-8999-77-2

УДК 902/903:929

С. А. Скорий, О. Б. Супруненко
(м.м. Київ, Полтава)

ДО 95-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ БОРИСА АНДРІЙОВИЧА ШРАМКА

Ключові слова: Б. А. Шрамко, археологія, Харківський університет, Більське городище, ранній залізний вік.

Уже чотири роки немає з нами визначного радянського і українського археолога, доктора історичних наук, професора Бориса Андрійовича Шрамка (17.01.1921 — 08.07.2012), з ім'ям якого пов'язані значні досягнення у вивченні старожитностей доби раннього залізного віку в Україні і на Полтавщині, зокрема, багаторічні дослідження широко відомого комплексу грандіозного Більського городища. Борис Андрійович — приклад унікального вченого, який навіть у літах до останніх днів не припиняв працювати над своїми науковими працями, писав статті і публікації, консультував чимало колег. Так сталося, що останньою книгою, яку тримав видатний скіфолог у руках, став невеликий збірник наукових праць і матеріалів першої конференції «Феномен Більського городища — 2012», робота якої проходила в Котельві і Більську у червневі дні 2012 р. [16]. Збірка репрезентувала доробки учнів і колег з приводу вивчення не тільки видатної пам'ятки скіфської епохи на Котелевщині й Охтирщині, а й у цілому старожитностей раннього залізного віку в Україні. Після цього 2014 р. планувалося провести друге і більш представницьке наукове зібрання, яке, на жаль, через відомі воєнні події, залишило слід тільки у вигляді міжнародного збірника наукових праць [17]. Тож і не дивно, що третю конференцію її організатори та учасники присвятили 95-річчю від дня народження визначного вченого.

Мабуть жоден з археологів-сучасників не присвятив Полтавській землі стільки років плідних наукових досліджень, такої кількості наукових і публіцистичних праць, жоден не сховався — не зміряв стільки стежок, курних шляхів і торованих доріг Поворскля, Припсілля, Посулля. Ім'я Б. А. Шрамка ввійшло до аналіз української, східноєвропейської і світової археології, стало широко відомим історичному та краєзнавчому загалу колишнього СРСР і всієї України. Жодне з виданих на Полтавщині наукових чи краєзнавчих видань, численні публікації у часописах не обминали це ім'я. Більше 30 років результати досліджень і висновки поважного професора вміщуються до енциклопедій, краєзнавчих нарисів, путівників. Чимало його наукових праць побачили світ у полтавських виданнях, а останні роботи вченого опубліковані у 12-му томі обласної енциклопе-

ПОСУД МАЛИХ РОЗМІРІВ У КЕРАМІЧНОМУ КОМПЛЕКСІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Стаття систематизує наявні дані щодо створення типології посуду малого розміру з Більського городища скіфського часу.

Ключові слова: скіфський час, Більське городище, ліпний посуд малих розмірів, мініатюрний посуд.

Серед старожитностей скіфського часу лісостепової смуги Східної Європи скіфського часу Більське городище є найбільш дослідженим. Від початку перших археологічних розкопок цієї визначної пам'ятки вже виповнилося 110 років. Завдяки важкій праці різних археологічних експедицій сьогодні ми маємо уяву про етапи освоєння території, зведення фортифікаційних споруд, житлову традицію, матеріальну культуру, господарство, духовну сферу населення та ін. Загальна ж розкрита археологічними дослідженнями площа на Більському городищі наразі вже складає близько 60 тис. кв. м.

У результаті багаторічних польових сезонів накопичена вражаюча колекція археологічних матеріалів, серед яких керамічний посуд, безумовно, є найбільш масовим. Характеристика і систематизація ліпленого посуду Більського городища знайшла відображення у працях багатьох науковців. Найбільш ранній опис кераміки міститься у публікації першого дослідника В. О. Городцова [1]. Автор розподілив місцевий посуд на грубий «вполне варварской техники» і більш якісний «черноглиняной техники», навів характеристику морфології, орнаментатії, кольору поверхні. Однією з перших спеціальних праць з вивчення ліпленого посуду скіфського часу є стаття О. Потапова, що присвячена інкрустованій чорнолискованій кераміці Західного укріплення Більського городища [2]. Перша класифікація кераміки Ворсклинського регіону, основою для створення якої стали і матеріали з Більська, була розроблена Г. Т. Ковпаненко. Дослідниця виділила три етапи у розвитку гончарної традиції, що характеризуються певними змінами форм, орнаментатії і характеру обробки поверхні [3]. Спеціальна праця, присвячена архаїчній кераміці Східного укріплення Більського городища була підготовлена Б. А. Шрамком [4]. На основі візуальних спостережень за фрагментами з розкопок Західного укріплення, І. Б. Шрамко отримала нову інформацію стосовно техніки конструювання черпаків ранньоскіфського часу [5]. Узагальню-

ючі дослідження ліпленого посуду пам'яток Дніпровського лісостепоного Лівобережжя, серед яких були і матеріали з розкопок Більського городища, проведені А. В. Гейком та К. Ю. Пеляшенком [6].

Місцевий керамічний посуд населення скіфського часу Дніпровсько-лісостепоного Лівобережжя досить різноманітний. Традиційно, за первинним функціональним призначенням, дослідники розподіляють його на кухонний, столовий, тарний, ритуальний, що є доволі умовним і визначається переважно за етнографічними та сучасними аналогами. Серед груп посуду ми виділяємо: горщики, банки, посудини зі зливом, миски, корчаги, глечики, кухлі, черпаки, кубки та посудини малих розмірів (як правило, зменшені форми горщиків, банок, мисок, глеків).

Систематизації керамічних комплексів досить різняться між собою і побудовані на різних принципах типотворення, що обумовлено вирішенням певних завдань. Актуальною залишається проблема розрізнення категорій і груп посуду, враховуючи не тільки морфологію, а і виходячи зі спроб виділення груп ємностей за призначенням. Аналізуючи публікації, присвячені лісостеповим старожитностям скіфського часу, в яких в тій чи іншій мірі висвітлюється ліплена кераміка, було помічено, що в літературі існує певна плутанина стосовно посудин невеликих розмірів. По-перше, це проблема відокремлення малих посудин від великих, а по-друге, – розділення мініатюрних (які часто вважають культовими або вотивними) від малих посудин, що за своїм об'ємом можуть вважатися утилітарними.

В одній з перших класифікацій кераміки пам'яток басейну р. Сули В. А. Іллінська, крім горщиків, мисок, глечиків, чітко виокремлює посудини невеликих розмірів, серед яких є горщички кількох типів, мисочки, кухлі і деякі ін. форми [7]. Дослідниця зазначає, що їх об'єм коливається «от 0,5 до 2,5 стакана» і що такі посудини виконували символічну роль у поховальному ритуалі, а також могли застосовуватися в побуті, як ємності для пиття або зберігання приправ [8].

Характеризуючи ліплений посуд пам'яток басейну Сіверського Дінця, Б. А. Шрамко невеликі за розмірами посудини називає кубками, що призначалися для пиття [9]. Однак пізніше, навівши типологію посуду Східного укріплення Більського городища, дослідник змінює і термінологію, і типологію. Невеликі т. зв. «катушкоподібні» горщики висотою 7,5–8,0 см були віднесені до групи горщиків, в той час як горщикоподібні «бокали» висотою 6–7 см і «мископодібні чашечки» висотою 3–4 см входили до групи кухлів [10]. В іншій публікації автор відносить до групи горщиків лише посудини висотою від 17–18 см, що не зовсім відповідає принципам попередньої класифікації [11]. Між тим, Б. А. Шрамко у всіх публікаціях чітко відокремлює посудини малих розмірів від зовсім мініатюрних, т. зв. «культових посудинок» висотою 2–4 см у вигляді горщиків

і мисочок, що, на його думку, не мали застосування у побуті і виконували винятково ритуальні функції [12].

У класифікації ліпленого посуду пам'яток басейну Сіверського Дінця, П. Д. Ліберовим не відображено розподілення посуду за об'ємом. Мініатюрні, малі і великі мисочки складають один тип посуду, так само і з кухонними горщиками, і невеликими за розмірами горщичками висотою 7 см [13].

Посуд з пам'яток басейну Ворскли Г. Т. Ковпаненко поділяла на дві групи: кухонний (горщики різної форми) і столовий (кубки, черпаки, миски), не виділяючи малі ємності до окремої групи. Невеликі за розмірами горщички висотою близько 11 см дослідниця відносила до групи горщиків [14].

А. О. Моруженко, надаючи характеристику кераміки городища Полкова Микитівка, серед посудин невеликого розміру називала чашки, чашки-плошки типу «солонок», що відносилися до групи кухлі (відділ – посудини без ручки). Однак до цієї ж групи були включені мініатюрні горщички і мисочки висотою 2–3 см, що на думку дослідниці мали культове призначення [15].

З класифікації ліпленого посуду Попільської групи пам'яток П. Я. Гавриша можна зрозуміти, що невеликі горщички або «горнята» висотою 6,5–11,5 см та «чашкоподібні» посудини з діаметром вінець від 8 см, розглядаються у загальній типології горщиків та мисок і до окремої групи посуду не відносяться [16].

А. В. Гейко окремо розглядає мініатюрні посудини висотою до 7–9 см, які призначалися як світильники, курильниці, дитячі іграшки, культові речі і посуд для пиття, зберігання спецій, солі тощо. При цьому автор зазначає, що у роботі не взято до уваги вотивну кераміку – моделі великого посуду. Однак не зовсім зрозуміла межа між означеними дослідником мініатюрними і т. зв. вотивними, що у тексті також звуться мініатюрними [17].

Отже, однастайність в авторських класифікаціях і типологіях стосовно розподілення місцевого ліпленого посуду на групи за морфологічними ознаками та метричними показниками відсутня. Розбіжності у типотворенні можуть бути присутні навіть у працях одного дослідника. Не має єдиної термінології у назвах посуду малого розміру, що призводить до певної плутанини під час пошуку аналогій. Не зовсім вирішеною є проблема функціонального призначення глиняних ємностей.

Стаття присвячена аналізу двох груп ліпленого посуду в керамічному комплексі Більського городища¹: посудин малого розміру (цілком утилі-

¹ Така ж характеристика проведена за матеріалами пам'яток скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу. Її результатам буде присвячена окрема публікація.

тарних за об'ємом) і мініатюрних посудин (розміри й об'єм яких не передбачають їх використання у господарстві), а також має на меті постановку питання щодо їх розрізнення, термінології й інтерпретації.

Посудини малих розмірів. Як правило, виготовлені з одного або двох шматків глини. Найчастіше вони повторюють форму інших груп ліпленого посуду, будучи їх зменшеними копіями. Посуд малих розмірів на Більському городищі побутував на протязі всього скіфського часу. Він відомий у матеріалах розкопок Західного, Східного укріплення, поселень Царина Могила, Лісовий Кут. Представлений він і в курганних некрополях Більського городища [18].

Посудини малих розмірів розділені на відділи, що відповідають групам ліпленої кераміки середніх і великих розмірів, але у зменшеному вигляді.

Відділ 1 – посуд малих розмірів – *горщички* (рис. 1: 5–7). Посудини витягнутих пропорцій (висота більша за найбільший діаметр) з виділеною шийкою та відігнутими назовні вінцями. Висота горщичків – від 6 до 12 см, діаметр вінець – від 4 до 10 см. Об'єм горщичків у більшості випадків складає від 100 до 700 мл. Оскільки існує велика кількість варіантів та перехідних форм, виділення типів у цьому відділі, за ступенем профілювання корпусу, математично не можна обґрунтувати. Не простежується і тенденція кількісного переважання слабопрофільованих форм у архаїчних комплексах і поступового заміщення їх посудом з розвиненим профілем, що є характерним для звичайних ліпних горщиків.

На відміну від кухонних посудин, значна частина малих горщичків не має орнаментациї і тільки деякі прикрашені по верху тими ж мотивами, що й звичайні горщички: наліпним пружком, розчленованим пальцевими вдавненнями, у поєднанні з наскрізними проколами; пальцевими вдавненнями або у поєднанні з проколами; окремо пальцевими вдавненнями; окремо проколами чи наскісно розташованими насічками.

Відділ 2 – посуд малих розмірів – *мисочки* (рис. 1: 8–14). Відкриті ємності (діаметр вінець більший за висоту) висотою 4–6 см та діаметром верхньої частини 6–12 см. Об'єм мисочок у більшості випадків складає від 50 до 350 мл. Як і горщички, це загальнопоширена форма, що фіксується майже на всіх поселеннях Дніпро-Донецького Лісостепу у різних хронологічних відкладеннях. У цій групі посуд умовно можна розподілити на чотири варіанти: 1) мисочки конічної форми, з прямими стінками або трохи загнутими до середини, з вузьким дном (рис. 1: 8–9); 2) мисочки із загнутим або вертикально поставленим краєм та округлої форми корпусом, іноді виділеним ребром у верхній частині та дном середньої ширини (імітує ряд типів столових мисок, що виготовлялися протягом усього скіфського часу) (рис. 1: 10–11); 3) мисочки з широким дном, прямими

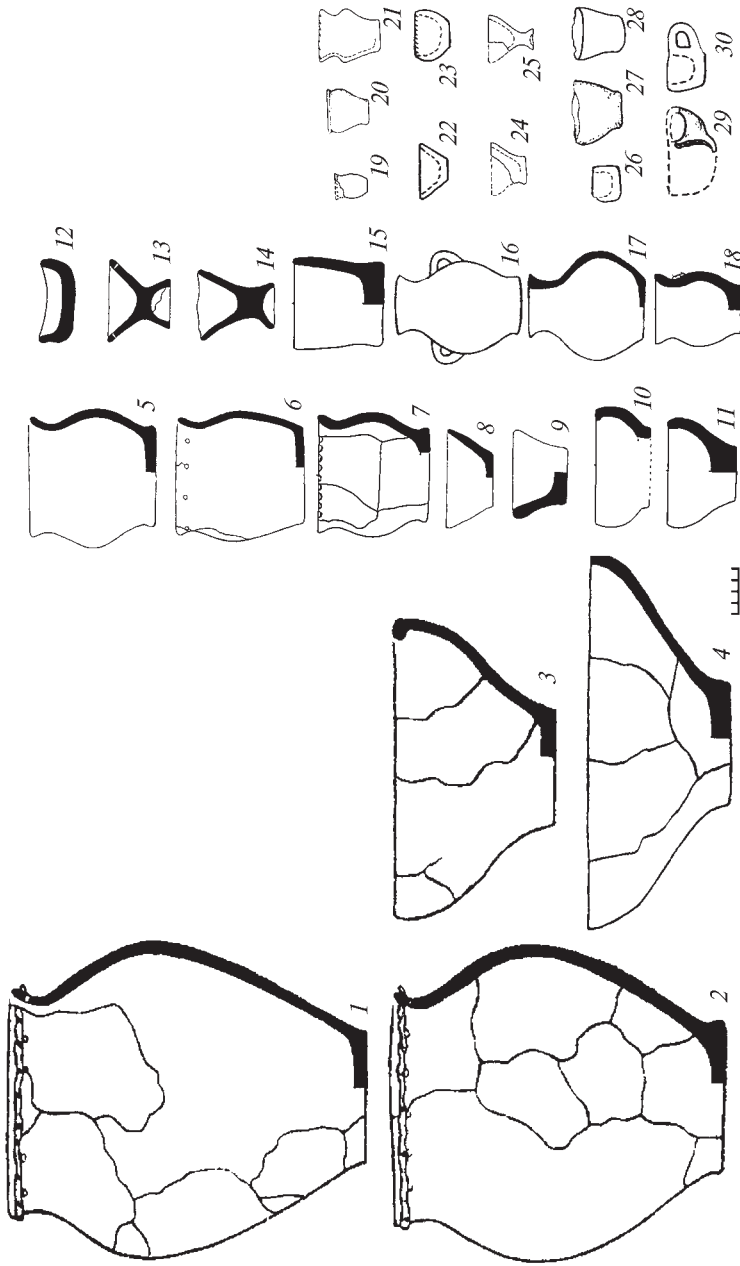

Рис. 1. Порівняльна таблиця ліпленого посуду Більського городища: великі посудини (1-4), посуд малих розмірів (5-18), мініатюрні посудини (19-30). 1-6, 8-9, 12-14, 16-17, 19-30 – за Б. А. Шрамком.

вертикальними чи злегка відхиленими назовні стінками (миски-плошки), їх знахідки є досить рідкісними (рис. 1: 12); 4) мисочки на високому кільцевому піддоні або «чаші на ніжках» (рис. 1: 13–14). Абсолютна більшість мисочок не має орнаментатії.

Відділ 3 – посуд малих розмірів – *баночки* (рис. 1: 15). Невеликі посудини, що мають прямі або округлі, загнуті усередину стінки, загальна висота яких перевищує або дорівнює найбільшому діаметру. Висота посудин – від 6 до 12 см, найбільший діаметр – від 5 до 10 см. Об'єм баночок – 75–300 мл. Усі відомі посудини неорнаментовані.

Відділ 4 – посудини малого розміру – *гличики* (рис. 1: 16–17). Посуд малого розміру зі звуженою виділеною шийкою, без ручок або з однією чи двома ручками. Висота цих посудин – від 8 до 12 см, найбільший діаметр – від 6 до 12 см. Об'єм малих гличиків – від 150 до 600 мл. Вони не відомі в нашаруваннях ранньоскіфського часу, а знайдені на Східному укріпленні у шарах кінця VI – IV ст. до н. е.

До рідкісних форм можна віднести *горщикоподібну посудинку* з наліпченим до стінки *носиком*, що має отвір (рис. 1: 18), знайдену на Східному Більському городищі, яка інтерпретується автором розкопок як поїльник [19].

Мініатюрні посудини мають менші розміри і, відповідно, менший об'єм (рис. 1: 19–30). Висота більшості таких посудинок не перевищує 2–3 см, діаметр 2–4 см. Головна відмінність від попередньої групи (посуду малих розмірів) – це надто малий об'єм. Це не дає підстав розглядати можливість їх використання в побуті. Більшість відомих зразків мають ємність від 1–2 до 5 мл, але є і більші – до 10–15 мл. Посудинки виготовлялися з одного шматка глини і в багатьох випадках дуже грубо, найчастіше кількома вдавненнями пальців. За морфологією, в середині групи можна виділити кілька відділів, що також часто нагадують побутовий посуд великих розмірів. Мініатюрні посудини, так само як і малі, набули розповсюдження на протязі всього скіфського часу, відомі на Західному, Східному укріпленнях, поселенні Царина Могила [20]. Однак вони відсутні серед матеріалів розкопок курганних могильників.

Відділ 1 – *мініатюрні горщички* (рис. 1: 19–21). Посудинки, що мають виражений профіль: виділену шийку і відігнуті назовні вінця. Серед загального різновиду мініатюрного посуду вони найбільш рідкісні. Висота їх зазвичай не перевищує 3 см, а об'єм 15 мл. Одна посудинка зі Східного Більського городища має насічки по краю вінець (рис. 1: 21).

Відділ 2 – *мініатюрні мисочки* (рис. 1: 22–25). Це найбільш поширені форми мініатюрного посуду, серед яких можна виділити варіанти: 1) посудинки з округлим або гострим дном; 2) з пласким дном і прямими вертикальними або відігнутими назовні стінками (рис. 1: 22, 24); 3) з пласким

дном, округлими стінками, загнутими до середини (рис. 1: 23); 4) мисочки з виділеним піддоном (рис. 1: 25). Лише одна з відомих за публікаціями мініатюрних мисочок зі Східного укріплення прикрашена насічками по краю бортика (рис. 1: 23).

Відділ 3 – *мініатюрні баночки* (рис. 1: 26–28). Посудинки з прямими або трохи випуклими стінками, висота яких більша або дорівнює діаметру вінець. Всі відомі ємності цього відділу неорнаментовані.

Крім цього, на Більському городищі були знайдені поодинокі *мініатюрні імітації черпаків та кухлів* (рис. 1: 29–30).

Найбільша концентрація знахідок мініатюрних посудинок трапляється у межах зольників, причиною зведення яких вважається культова практика місцевого землеробсько-скотарського населення скіфського часу, або у комплексах, пов'язаних з культовою практикою (яма поряд із жертівниками чи святилищами). Серія мініатюрних посудинок різних форм була виявлена серед комплексу глиняних скульптур та інших культових предметів у ямі № 157 і на розташованій поряд території святилища в розкопі № 23 на Східному укріпленні Більського городища [21].

Вищеописані випадки фіксації мініатюрних посудинок переважно в межах ритуальних комплексів дають підстави дослідникам вважати їх культовими або вотивними предметами, що імітують побутовий посуд. Хоча ряд науковців, посилаючись на етнографічні паралелі, вважає, що частина мініатюрного посуду могла використовуватися як дитячі забавки-іграшки [22].

Підсумовуючи наведені дані, за розмірами, об'ємом і морфологією місцевої кераміки, можна запропонувати чітке виокремлення і розрізнення мініатюрних посудинок, посуду малих розмірів, середніх і великих посудин.

Об'єм мініатюрних посудинок, що складає 1–15 мл, не передбачає їх використання в господарстві. За морфологією, вони у більшості випадків досить прості: переважно це мисочки, але іноді трапляються баночки з вертикальними стінками і закриті форми у формі горщиків. Традиційно, більшість дослідників пов'язують такі посудинки з культовими практиками місцевого населення, чому є аргументовані підтвердження. Є думки, що ці імітації могли використовуватися у якості дитячих іграшок. З огляду на простоту і грубість виконання багатьох зразків, ми не виключаємо можливості, що мініатюрні посудинки могли створюватися самими дітьми.

Посуд малих розмірів зазвичай виготовлявся як зменшені копії горщиків, банок, мисок, глечиків. Їх об'єм складав від 50 до 700 мл. Окрім згаданих, такий же об'єм здебільшого мають кухлі, черпаки і кубки. Функціональне призначення такого посуду, ймовірно, було різним. Час-

тина могла використовуватися для вживання рідини: води, молочних продуктів, алкогольних напоїв. Відомі їх знахідки у поховальних комплексах у складі керамічних наборів, разом із кухонним, столовим і тарним посудом. Частина посуду малого розміру використовувалася як світильники і курильниці, що встановлюється археологічно за слідами нагару і кіптяви на внутрішній поверхні. Не виключена можливість використання деяких посудин як культових, що призначалися для узливання ритуальних напоїв під час відправлення культів. Малі посудини є зручними для годування дітей. Горщички і мисочки знаходять у похованнях дітей та підлітків. Окрім цього, посудини невеликого об'єму могли застосовуватися для зберігання солі і спецій.

Література

1. **Городцов В. А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т. 3. — С. 154–155.
2. **Rotarov A.** Inkrustierte Keramik von Belsk // ESA. — 1929. — № 4. — P. 162–168.
3. **Ковпаненко Г. Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наукова думка, 1967. — С. 110–126.
4. **Шрамко Б. А.** Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // АСГЭ. — Л., 1983 — Вып. 23. — С. 73–92.
5. **Шрамко И. Б.** Техника конструирования черпаков скифского времени // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 2 (6). — С. 19–20.
6. **Гейко А. В.** Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1 (11). — С. 3 обкл.; **Гейко А. В.** Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. — 248 с; **Пеляшенко К. Ю.** Липний посуд з курганных некрополів Більського городища // ФБГ: збереження дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. — С. 22–25; **Пеляшенко К. Ю.** Липний посуд населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія» — К., 2014. — 19 с.
7. **Ильинская В. А.** Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К.: Наукова думка, 1968. — С. 166–170.
8. **Ильинская В. А.** Керамика скифских погребений Посулья // ВССА. — М.: АН СССР, 1954. — С. 171; **Ильинская В. А.** Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья... — С. 168.
9. **Шрамко Б. А.** Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Островецьківи // АП УРСР. — 1956 — Т. 6. — С. 62; **Шрамко Б. А.** Древности Северского Донца. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1962. — С. 216, 219.
10. **Шрамко Б. А.** Архаическая керамика Восточного укрепления... — С. 81, 87–88.
11. **Шрамко Б. А.** Люботинское городище // Люботинское городище. — Харьков: Регион-информ, 1998. — С. 105.
12. **Шрамко Б. А.** Культовые скульптуры Гелона // Археологические памятники Юго-Восточной Европы. — Курск: Курск. ГПУ, 1985. — С. 24; **Шрамко Б. А.** Люботинское городище... — С. 117.

13. **Либеров П. Д.** Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // МИА. – 1962. – № 113. – С. 50–56.
14. **Ковпаненко Г. Т.** Племена скифского часу... – С. 110, 125.
15. **Моруженко А. А.** К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы // СА. – 1988 – № 1. – С. 47.
16. **Гавриш П. Я.** Племена скифского часу в лесостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Приписля). – Полтава: Археологія, 2000. – С. 94–105.
17. **Гейко А. В.** Гончарство населення скифського часу... – С. 154–157, 161.
18. **Шрамко Б. А.** Жилище VI в. до н. э. на Бельском городище // Вестник ХГУ. – № 268. – Харьков: Вища школа, 1985. – Рис. 2: 15, 16, 19; **Шрамко Б. А.** Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – Табл. 1: 31; 6: 15, 16, 17; 20; **Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Белозор В. П.** Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. – К., 1999. – Рис. 22; **Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозор В. П.** Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. – К., 2000. – Рис. 5: 1; **Шрамко Б. А.** Архаическая керамика... – Рис. 11: 4–19; **Пеляшенко К. Ю.** Липний посуд з курганних некрополів... – Рис. 1.
19. **Шрамко Б. А.** Архаическая керамика Восточного укрепления... – С. 83.
20. **Шрамко Б. А.** Раскопки В. А. Городцова... – Табл. 3: 4–6; 6: 6; 7: 3; **Шрамко Б. А.** Культовые скульптуры Гелона... – Рис. 9: 15–27; **Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Белозор В. П.** Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г. – К., 2003. – Рис. 16: 12–15.
21. **Шрамко Б. А.** Комплекс глиняных скульптур Бельского городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 71–72. – Рис. 6: 1–8, 13.
22. **Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.** Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 161; **Гейко А. В.** Гончарство населення скифського часу... – С. 161.